

**AVTOBIOGRAFIK XOTIRA VA MAKON: PEYAMI  
SAFANING “TO‘QQIZINCHI JARROHLIK PALATASI” ROMANI  
MISOLIDA**

**Kayumova Mehriniso**

TDSHU, PhD., dotsent

**Ahmadjonova Zilola**

TDSHU 1-bosqich magistranti

**Annotatsiya.** Maqolada shaxsiy (avtobiografik) xotira va makon o‘rtasidagi munosabat badiiy matn misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda xotiraning psixologik va falsafiy talqinlari, xususan, A. Bergsonning “tana xotirasi” va “o‘tmish xotirasi” haqidagi qarashlari, P. Konnertonning shaxsiy xotira ta’rifi, G. Bashlyarning makon fenomenologiyasi va A. Rossining genius loci tushunchasi umumlashtiriladi. Amaliy qismda turk adibi Peyami Safaning avtobiografik xarakterdagi “To‘qqizinchi jarrohlik palatasi” romani o‘rganilib, kasalxona, uy, ko‘shk va fakultet makonlari muallifning shaxsiy xotirasida qanday ruhiy holatlar bilan bog‘langani ko‘rsatiladi. Xulosada makon shaxsiy xotiraning tayanch nuqtasi va qahramon ruhiyatini belgilovchi omil ekani, shuningdek, makonning o‘zi ham xotiraga ega bo‘lishi asoslab beriladi.

**Kalit so‘zlar:** avtobiografik xotira, shaxsiy xotira, makon, makon xotirasi, genius loci, ruhiy holat, Peyami Safa, “To‘qqizinchi jarrohlik palatasi”.

**Abstract.** The article analyzes the relationship between personal (autobiographical) memory and space on the example of a literary text. The study summarizes psychological and philosophical interpretations of memory,

in particular H. Bergson's views on "body memory" and "memory of the past", P. Connerton's definition of personal memory, G. Bachelard's phenomenology of space and A. Rossi's concept of genius loci. The practical part examines Peyami Safa's autobiographical novel "Dokuzuncu Hariciye Koğuşu" ("The Ninth Surgical Ward") and shows how the spaces of the hospital, home, mansion and faculty are linked to particular psychological states in the author's personal memory. The conclusion argues that space is the anchor of personal memory and a factor that shapes the protagonist's psyche, and that space itself acquires a memory.

**Keywords:** autobiographical memory, personal memory, space, memory of place, genius loci, psychological state, Peyami Safa, "The Ninth Surgical Ward".

**Kirish.** Xotira insoniyat tafakkuri tarixidagi eng qadimiy va eng ko'p munozaraga sabab bo'lgan tushunchalardan biridir. Aflotundan to bugungi kungacha faylasuflar va psixologlar eslash, unutish, bilimni saqlash va zarur paytda uni qayta chaqirish kabi vazifalarni bajaruvchi bu hodisaning mohiyatini turlicha izohlab kelgan. Psixologiyada xotira ikki asosiy o'lchovda baholanadi: biologik jihatdan u organizmning omon qolishi va tashqi muhitga moslashuvini ta'minlasa, psixologik jihatdan sezgilarimizni ehtiyoj va maqsadlarimizga muvofiq shakllantirishga xizmat qiladi<sup>1</sup>.

Xotiraning adabiyot bilan aloqasi juda qadimiy ildizlarga ega. Uolter Ongning ta'kidlashicha, yozuvdan oldingi og'zaki madaniyat davrida xotira hayotning markazida turgan, yozuvning o'zi esa aynan xotiraga ko'mak berish ehtiyojidan tug'ilgan bo'lib, u so'zning texnologiyalashuvini ta'minlagan

---

<sup>1</sup> Cangöz B. Geçmişten günümüze belleği açıklamaya yönelik yaklaşımlara kısa bir bakış // Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. – 2005. – Cilt 22, Sayı 1. – B. 51–52.

inqilob hisoblanadi<sup>2</sup>. Bugungi kunda ham adabiyotni hayot va tasavvur o'rtasidagi "xotiralar maydoni" deb atash mumkin, zero yozuvchi kelajakni orzu qilganda yoki yangi voqea to'qiganda ham doimo o'z o'tmish kechinmalariga tayanadi<sup>3</sup>. Ayniqsa, avtobiografik asarlarda xotira asarning asosiy materialiga aylanadi.

Turk adabiyotshunosligida Peyami Safa romanlaridagi xotira va makon munosabati Ö.F. Yücel tomonidan o'rganilgan bo'lib, tadqiqotchi "To'qqizinchi jarrohlik palatasi" romanini shaxsiy xotira va makon munosabati uchun muhim namuna sifatida baholaydi<sup>4</sup>. Ushbu maqolaning maqsadi – mazkur romanda makon muallifning avtobiografik xotirasi va ruhiy holatini qanday shakllantirishini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda germeneytik, psixologik-tahliliy va tavsifiy metodlardan foydalanildi.

Xotira masalasining falsafiy talqinida fransuz faylasufi Anri Bergsonning "Materiya va xotira" asari alohida o'rin tutadi. Bergson xotirani vazifasiga ko'ra ikki turga ajratadi: hozirgi vaziyatga darhol javob beruvchi "tana xotirasi" va tajribalar natijasida shakllangan "o'tmish xotirasi", ya'ni haqiqiy xotira. Faylasufning fikricha, bu ikki xotira bir-birini to'ldiradi: tana xotirasi o'z javoblarini aynan o'tmish xotirasi tayanchida beradi<sup>5</sup>. Demak, inson har bir harakatida, garchi buni anglamasa-da, o'tmish tajribasiga murojaat qiladi.

---

<sup>2</sup> Ong W. J. Sözlü ve yazılı kültür / Çev. S. Postacıoğlu Banon. – İstanbul: Metis Yayınları, 2014. – B. 104.

<sup>3</sup> Sayın Ş. Edebiyat ve anımsama // Bellek, mekân, imge / Der. M. Karakuş, M. Oralış. – İstanbul: Multilingual, 2006. – B. 39–41.

<sup>4</sup> Yücel Ö. F. Edebî metinlerde bellek ve mekân: Fatih Harbiye ve Dokuzuncu Hariciye Koğuşu romanları üzerine bir inceleme // The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication (TOJDAC). – 2021. – Vol. 11, Issue 1. – P. 195–212.

<sup>5</sup> Bergson H. Madde ve bellek / Çev. İ. Ergüden. – Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007. – B. 112–114.

Ingliz sotsiologi Pol Konnerton shaxsiy xotirani “mavzusini insonning hayot tarixidan oluvchi eslash harakatlari” sifatida ta’riflaydi<sup>6</sup>. Bunday xotira insonning o’zi haqidagi tasavvurlariga tayanadi va o’tmishga qarash tarziga ko’ra shakllanadi: o’tmishdagi voqealar xotirada bugungi shaxsiy o’zlik nuqtai nazaridan saralanib joy oladi. Shu ma’noda shaxsiy xotira inson tanlab saqlagan bilim, tajriba va kechinmalar ombori vazifasini o’taydi. Turk sotsiologi Nuri Bilginning ta’kidlashicha, insonning o’z hayotiga oid tajribalari va o’zi haqidagi bilimlari uning avtobiografik xotirasini tashkil etadi. Bu xotira insonning “men”ini namoyon etuvchi, o’tmish xotiralari va fikrlari o’zaro ta’sirida tartiblanadigan yaxlitlik bo’lib, u faqat “men”ga emas, balki ijtimoiy sharoit va vaqt ta’sirida o’zgarib boruvchi o’zlikka ham e’tibor qaratadi<sup>7</sup>.

Shaxsiy xotiraning eng muhim tayanchlaridan biri makondir. Makon kategoriyasini fenomenologik nuqtai nazardan tahlil qilgan Gaston Bashlyar makon ichki dunyomizning bir burchagida joy olishini, hatto hozir jismonan mavjud bo’lmasa ham, kechinmalar ta’sirida ruhiyatimizga singib ketishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, jonsiz xotiralar faqat makon orqali mustahkamlanadi: makon vaqtni “muzlatib”, uni muayyan qolipga soladi<sup>8</sup>. Kino nazariyotchisi Z.T. Akbal Süalp esa makon “dinamik va o’zgaruvchan” bo’lgani uchun zamon va ijtimoiy borliq bilan dialektik munosabatda bo’lishini, shu sababli unga yuklangan ma’no ham zamon bilan birga o’zgarishini qayd etadi<sup>9</sup>. Italiyalik me’mor Aldo Rossi makonni tirik organizmga qiyoslab, unda mujassam xotira makonga o’ziga xos ruh – genius

<sup>6</sup> Connerton P. Toplumlar nasıl anımsar? / Çev. A. Şenel. – İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014. – B. 42.

<sup>7</sup> Bilgin N. Kimlik inşası. – Ankara: Aşina Kitaplar, 2007. – B. 213–217.

<sup>8</sup> Bachelard G. Mekânın poetikası / Çev. A. Timurtekin. – İstanbul: İthaki Yayınları, 2013. – B. 38–40.

<sup>9</sup> Süalp Z. T. A. Zamanmekân: Kuram ve sinema. – İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2004. – B. 101–105.

loci baxsh etishini ta'kidlaydi<sup>10</sup>. Bu qarashlar makonni nafaqat xotiraning vositasi, balki o'z xotirasiga ega bo'lgan sub'ekt sifatida ko'rish imkonini beradi.

Peyami Safaning “To‘qqizinchi jarrohlik palatasi” (“Dokuzuncu Hariciye Koğuşu”) romani adibning psixologik janrdagi eng muhim asarlaridan biri bo‘lib, avtobiografik xarakterga ega. Roman birinchi shaxs tilidan hikoya qilinadi va muallif hayotining muayyan bir davrini aks ettiradi. O‘n besh yoshli qahramon sakkiz yoshidan beri tizzasidagi og‘ir yallig‘lanish kasalligi bilan kurashib keladi. Bolalar kasalxonasidagi shifokor oyoqni kesish kerakligini aytgach, u bu achchiq tashxisni onasidan yashirib, Anado‘li tomonidagi Fakultetda ishlovchi tanishi Mithat beyning oldiga borishga qaror qiladi. Shu munosabat bilan u oila do‘sti Poshoning Erenko‘ydagi ko‘shkida turadi va Poshoning o‘zidan to‘rt yosh katta qizi Nuzhatga ko‘ngil qo‘yadi. Biroq Nuzhatning shifokor Rog‘ibga turmushga berilishi, uning onasining esa qizini “yuqumli kasal” yigitdan uzoq tutishga urinishi qahramonni chuqur iztirobga soladi. Oxir-oqibat u Bolalar kasalxonasining to‘qqizinchi jarrohlik palatasida davolanib, oyog‘ini saqlab qoladi.

Romanda to‘rtta asosiy makon – Bolalar kasalxonasi, muallifning uyi, Erenko‘ydagi ko‘shk va Haydarposhadagi Fakultet hamda ularning ichki bo‘linmalari mavjud. Bu makonlarning har biri muallifning shaxsiy xotirasida muayyan ruhiy holat bilan bog‘langan: ko‘rik xonasi – umidsizlik va qo‘rquv, to‘qqizinchi palata – mahzunlik, yolg‘izlik va shifo umidi, kasalxona bog‘i – qorong‘ulikdan chiqish va bahor tabiatining tarovati; uydagi sofa – xotiralarga guvoh tirik makon, oshxona – onaning siymosi, “u jim bo‘lsa, jim bo‘ladigan” uy bo‘lagi; ko‘shk – muhabbat, hafsalasi pir bo‘lish va minnatdorlik, ko‘shk

---

<sup>10</sup> Levent Y. S. From memory of place to memory places – a contemporary discussion on remembering and forgetting // International Congress of Architecture: Memory of Place in Architecture and Planning. – Konya: Selçuk Üniversitesi, 2017. – P. 726.

bog‘i – Nuzhat bilan samimiy suhbatlar, qahramonga ajratilgan xona – muhabbat va o‘z his-tuyg‘ularini sarhisob qilish; Fakultet bog‘i – shoshqaloqlik, shifokor xonasi esa yo‘qotish qo‘rquvi bilan bog‘langan<sup>11</sup>. Bunday kechinmalarning makon bilan bog‘lanib, xotiraga shu tarzda muhrlanishi oddiy joylarni xotira makonlariga aylantiradi. Bu makonlar ijtimoiy o‘zlikdan ko‘ra ko‘proq insonning ichki dunyosi va ruhiy holatini quruvchi xotira bilan bog‘liqdir.

Qahramon ko‘rik xonasini yillar davomida yolg‘iz o‘zi boshdan kechirgan qo‘rquv makoni sifatida eslaydi:

*«Men ham o‘sha ko‘rik xonasi va yana qancha ko‘rik xonalari oldida yillab kutganman. Yonimda kattalardan hech kim yo‘q edi... yolg‘iz bir burchakka cho‘kardim, qimirlamasdim, jim turardim, kutardim, qo‘rquvdan bujmayardim, rangim oqarib ketayotganini sezardim»<sup>12</sup>.*

Ko‘rik xonasidan chiqib, kasalxona bog‘iga o‘tgan qahramon esa bog‘ni yorqin bahor quyoshi va tabiatning yangi hidi bilan qabul qiladi. Qo‘rquv va qorong‘ulik makonidan qutulish bog‘ni uning xotirasida aynan shunday – ozodlik va yengillik makoniga aylantiradi. Bir-biriga qo‘shni ikki makonning xotirada qarama-qarshi ruhiy holatlar bilan bog‘lanishi makon ma’nosi inson kechinmasiga qanchalik bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Muallif xotirasidagi eng yorqin makonlardan biri – uydagi sofa (dahliz). Adib uni xuddi Rossining genius loci tushunchasidagidek tirik organizm sifatida tasvirlaydi:

<sup>11</sup> Yücel Ö. F. Ko‘rsatilgan maqola. – P. 208.

<sup>12</sup> Safa P. Dokuzuncu hariciye koğuşu. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009. – B. 7.

*«Bu sofa kekxa inson yuziga o‘xshaydi: uyimizning butun ruhi, qayg‘usi va shodligi unda ko‘rinadi; har kunning voqealari shiftga, devorlarga, polga bir dog‘, bir chiziq, bir ajin, ba‘zan esa faqat biz ko‘ra oladigan yashirin bir belgi qo‘shadi. Bu sofa tirik: biz bilan birga qimirlaydi, o‘zgaradi, biz bilan birga uxlab, uyg‘onadi; u go‘yo oramizdagi uchinchi bir siymodir»<sup>13</sup>.*

Bu parchada xotira makonga “yopishadi”, makon esa o‘zida yuz bergan voqealarni saqllovchi xotiraga ega bo‘ladi. Bashlyar aytganidek, makon vaqtni muzlatib, uni devor va buyumlarga muhrlaydi. Tadqiqotchilar ham adabiy matnlarda makon eslash jarayonining eng muhim unsurlaridan biri sifatida qo‘llanilishini, muayyan voqealarning makon orqali eslanishi makon – xotira – muhit munosabati bilan bevosita bog‘liq ekanini ta’kidlaydi<sup>14</sup>.

Haydarposhadagi Fakultet esa bir makonning turli insonlar xotirasida turlicha ma’no kasb etishini ko‘rsatadi. Muallifning so‘zlariga ko‘ra, bu joy bir vaqtning o‘zida rasmiy idoraga ham, maktabga ham, kasalxonaga ham, hammomga ham, do‘konga ham, kazarmaga ham va ibodatxonaga ham o‘xshaydi<sup>15</sup>. Bemor uchun kasalxona bo‘lgan bu makon harbiy talabalar uchun maktab, dorishunoslar uchun do‘kon, askarlar uchun kazarmadir. Demak, makonning xotiradagi idroki uni idrok etuvchi insonning ijtimoiy mavqei, kasbi va ehtiyojiga ko‘ra o‘zgaradi – bu Süalpning makonning dinamik va o‘zgaruvchan tabiati haqidagi fikrini tasdiqlaydi.

---

<sup>13</sup> O‘sha asar. – B. 14.

<sup>14</sup> Köseoğlu E., Burkut E. B. Abdülhak Şinasi Hisar’ın “Çamlıca’daki Eniştemiz” romanında mekânı ve mekânsal belleği haritalamak // 9. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu. – İstanbul, 2016. – B. 48.

<sup>15</sup> Safa P. Dokuzuncu hariciye koğuşu. – B. 35.

Makon va xotira munosabatini ochib beruvchi yana bir lavha – qahramonning tizzasidagi og‘riq kuchayib, yarim behush holatda o‘z uyida yotgan holda o‘zini Erenko‘ydagi ko‘shkda deb o‘ylashidir:

*«Eng g‘alatisi, ko‘zlarimni ochib, uyg‘onganimga ishonchim  
komil bo‘lgani holda o‘zimni Erenko‘ydagi xonamda yotibman  
deb o‘ylashim. Mana, boshimning tepasida javon, shamdon.  
Mana, xona eshigini juda aniq ko‘ryapman... Ko‘zlarimni ochib-  
yumaman (hamon o‘sha xona). Quloq solaman. (Erenko‘y  
shivirlaydi.)»<sup>16</sup>.*

Bu parchada xotira makonni to‘liq qayta tiklaydi: javon, shamdon, eshik kabi buyumlar, hatto Erenko‘yning “shivirlashi” ham qahramon ongida jonlanadi. Inson eslash yoki tasavvur qilish kabi xotira vazifalarini bajarishi uchun makon va buyumlar kabi assotsiativ ramzlarga muhtoj ekani shu lavhada yaqqol ko‘rinadi. Muhabbat va iztirob bilan bog‘langan ko‘shk qahramonning xotirasida shu darajada chuqur iz qoldirganki, og‘riq va behushlik holatida ong aynan shu makonga “qochadi”.

Palatadagi devorlar esa qahramon ongida vaqtni ushlab qoluvchi, harakat erkinligini cheklovchi ruhiy to‘siqqa aylanadi. U devorlarni “ruhini yashirgan dahshatli va tahdidli maxluqlar”ga qiyoslab, ular go‘yo ongi bordek, “kuchini ko‘rsatmay turib kuchli” turishini aytadi<sup>17</sup>. To‘rt devor ichiga mahkum bemorning sezgilari cheklangan, ruhiyati toliqqan – makon uning xotirasi va tafakkurini egallab olgan. Bunday tajribani faqat uni boshdan kechirgan inson anglay oladi; u kollektiv xotiradan ko‘ra shaxsiy xotiraning mulkidir.

---

<sup>16</sup> O‘sha asar. – B. 84–85.

<sup>17</sup> O‘sha asar. – B. 100.

Romanning so‘nggi satrlarida esa makonning o‘z xotirasiga ega ekani yanada aniq ifodalanadi:

*«Bu xonada boshqalar ingrashadi. Ularni hozirdanoq yaxshi taniyman. Ustimdan yechib karavotga tashlagan xalatim ichida abadiy bir xil inson bo‘ladi: bemor».*

Xona kelgusi bemorlarning ham azoblariga guvoh bo‘lib, ularni o‘zida saqlaydi, ularning ruhiy holatini belgilaydi. Makon va unga xos belgilar inson ustida shu darajada hukmron bo‘ladiki, makon go‘yo o‘z xotirasini quradi.

**Xulosa.** Olib borilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, avtobiografik asar xotiraning bevosita badiiy ifodasi bo‘lib, unda muallifning shaxsiy xotirasi asar materialiga aylanadi. Bergson ta’kidlagan “o‘tmish xotirasi” qahramonning har bir qarori va kechinmasida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, Peyami Safaning “To‘qqizinchi jarrohlik palatasi” romanida makon shaxsiy xotiraning eng birinchi va eng muhim tayanch nuqtasi vazifasini o‘taydi. Ko‘rik xonasi, palata, uydagi sofa, ko‘shk va Fakultet kabi makonlarning har biri qahramon xotirasida muayyan ruhiy holat – qo‘rquv, umidsizlik, muhabbat, iztirob yoki ozodlik bilan bog‘langan.

Uchinchidan, romanda makon nafaqat xotiraning vositasi, balki o‘z xotirasiga ega bo‘lgan tirik sub’ekt sifatida tasvirlanadi. Sofa “oramizdagi uchinchi siymo”, palata esa kelgusi bemorlarning ham iztiroblariga guvoh bo‘ladigan makon sifatida talqin qilinadi. Bu Bashlyar va Rossining makon haqidagi qarashlari bilan to‘liq uyg‘undir.

To‘rtinchidan, avtobiografik xotira orqali qahramonning “men”ida muayyan o‘zgarishlar yuz beradi: kasallik, muhabbat va iztirob tajribasi uning shaxsiyatini qayta shakllantiradi. Bu xotiraning yangi o‘zlikni qurishdagi rolini ko‘rsatadi. Umuman olganda, shaxsiy xotira va makon munosabatini

o'rganish badiiy matndagi psixologizmni tahlil qilish uchun samarali yondashuv bo'lib, uni o'zbek adabiyotidagi avtobiografik asarlarga tatbiq etish istiqbolli tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

1. Bachelard G. Mekânın poetikası / Çev. A. Timurtekin. – İstanbul: İthaki Yayınları, 2013.
2. Bergson H. Madde ve bellek / Çev. I. Ergüden. – Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007.
3. Bilgin N. Kimlik inşası. – Ankara: Aşina Kitaplar, 2007.
4. Cangöz B. Geçmişten günümüze belleği açıklamaya yönelik yaklaşımlara kısa bir bakış // Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. – 2005. – Cilt 22, Sayı 1. – B. 51–62.
5. Connerton P. Toplumlar nasıl anımsar? / Çev. A. Şenel. – İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
6. Köseoğlu E., Burkut E. B. Abdülhak Şinasi Hisar'ın “Çamlıca'daki Eniştemiz” romanında mekânı ve mekânsal belleği haritalamak // 9. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, 11–13 Kasım 2016. – İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2016.
7. Levent Y. S. From memory of place to memory places – a contemporary discussion on remembering and forgetting // International Congress of Architecture: Memory of Place in Architecture and Planning, 11–13 May 2017. – Konya: Selçuk Üniversitesi, 2017.
8. Ong W. J. Sözlü ve yazılı kültür / Çev. S. Postacıoğlu Banon. – İstanbul: Metis Yayınları, 2014.